

Bíráói vélemény

Hajdu Péter:

Tudás és elbeszélés (A Mikszáth-kispróza rejtelmek)

című akadémiai doktori értekezéséről

Hajdu Péter témaválasztása több szempontból is példásnak és célravezetőnek nevezhető az akadémiai doktori értekezéseket illető követelmények teljesítéséhez. A magyar irodalmi kánon központjához tartozó szövegegyütteshez fordul, melynek újraértelmezései az utóbbi másfél évtized feltűnő eseményei voltak, miközben Mikszáthnak az adott műfajhoz sorolható „kései” alkotásai viszonylag kevésbé örvendhettek hasonlóképp kidomborodó receptív folyamatnak. Vagyis a kánon e szelektív, ám bővülést sejtető tendenciája szinte kihívta-kijelölte a recepció soron következő feladatát, melyre az értekezőt eddigi sokoldalú, a novellaműfaj vizsgálatától a szöveggondozás alaposságáig terjedő kutatásai egyébként is predesztinálták. Továbbá az interpretációnak a címben megadott és kidolgozott szempontja úgyszintén figyelembe veszi az előkészítettség és a szükséges innováció megfelelő arányát. A szakirodalom az utóbbi években kezdi határozottan a narratív tudás egyre szélesebb kultúratudományi körben vizsgált fogalmát alkalmazni a Mikszáth-próza értelmezéséhez, elsősorban a regények, például a detektívstori vagy a fantasztikum változatait mutató szövegek esetében. Az értekezés tehát mindenképpen egy erőteljes szakmai várakozásra történő aktuális teljesítésként tudja elővezetni magát.

A négy problémakör kiválasztása, mely a hatalmas és szerteágazó életművet illetően konkretizálja a kutatást, hasonlóképp sikeresnek nevezhető. A megismeréssel, a politikum művészi kifejezésével, az irodalmi hagyományszemlélettel, valamint a szépprózai és a történeti narratíva viszonyával egyaránt a Mikszáth-recepció manapság lényeges kérdései kerülnek elő. E négy témakör tudvalevőleg Mikszáth munkásságán kívül is egyre nagyobb teret kap az irodalom- és kultúratudományi vizsgálódásokban, ahogy e tendenciákkal az értekezés is számol. A társtudományi kutatások eszerint hasznosulnak a kifejtésben, noha a hazai eredmények, főleg a történettudománynak, a szociológiának és a lélektannak pl. a narratív tudásra vonatkozó újabb magyarországi megfigyelései nagyobb nyomatékkal szerepelhetnének. Jól látható tehát már a

célkitűzésből is, hogy a munka igyekszik túllépni a szöveg irodalmiságának hagyományosabb felfogásain, csatlakozva azon újabb törekvésekhez, melyek az irodalmat a tágabb kulturális kontextus, a kultúrát pedig az irodalom értelmezéséhez próbálják játékba hozni.

Hozzáteendő, a monográfia – nagyon helyesen – nem a réginek, netán elavultnak tartott módszerek leváltásának retorikájával bizonyítja újdonságértékét. Elméleti és műfajtörténeti iskolázottságának köszönhetően kerül el például a csapdát, mely a (narratív) identitás tárgyalásakor a megismerés énje (öntudata) és annak performatív gyakorlata közötti összhang vélelmeként fenyegetheti, s mely kifejlet a kultúratudományi diszkurzusok humanista optimizmusának olyannyira kedvelt és sajnálatos velejárója. A kötet ezen erénye annál inkább értékelhető, mivel magára a textualitásra összpontosító interpretációs hagyomány eljárásait kevésbé érvényesíti, inkább az említett veszélynek jobban kitett, a narrativitással összefüggő kérdésirányok felvetésére és kidolgozására törekszik. Ezek nyomán emeli ki például, hogy Mikszáth szövegvilága – így az annak „episztemológiájáról” szóló fejezetben elsőként részletesen tárgyalt novella (*A szép Bulykainé*) – valóban olvasható úgy mint „hazatérés, vagyis mozgás a tudás felé”, és úgy is mint az „otthon elhagyása”, mozgás a nem tudott felé. Mintha „a kettő közötti váltás volna a lényeg, ami éppen a kitölthetetlen ellipszisbe helyeződik.” Vagyis az identitás létesülése-metamorfózisa megoldás nélküli rejtély marad, mivel „erre nincs narratív magyarázat [...] A megismerés szubjektuma számára a megismerendő világ paradox természetű, [...] leírására saját metaforikus kísérletei nem működtethetők, de egy nem megfigyelhető folyamat végpontján mégis úgy jelenik meg, mint aki elsajátította a korábban idegen világ szabályait...” (23-4.) Megjegyezhető, a tetten érhetetlen történéshez, a váltás ismeretlenül maradó lényegéhez tartozik emellett, hogy az új ítélet kialakulása az új közösségbe illeszkedéssel jár együtt. Ahogy létrejön az elbeszélő-szereplő adott kisvárosi identitása, elveszi például feleségül principálisa állítólag számtalan lánya egyikét, úgy veszi át a közösség nyelvhasználatát és esztétikai ítéelőerjét. Ő maga akkor reflektál erre, amikor meglepetésére maga is kezdi ugyanazokkal a fordulatokkal bemutatni lakóhelyét és az immár szépségesnek mondott Bulykainét a vendégének, mint amilyenekkel őt fogadták korábban. Ez az önkéntelen átvétel döbbsenti rá, megváltozott, illetve ez a nyelvi átvétel változtatta meg szépérzékét is. A „helyi ízlés” hatásának csodájára hivatkozik, kifejezván, minden ízlés szükségképp egy helyi látásmód, későbbi szakkifejezéssel az ún. „lokális tudás” relatívumainak függvénye.

Nem nehéz észre venni a fenti megállapítások olyan olvasáselméleti tájékozódását, mely kizárja, hogy e szubjektum arculata úgy legyen kivehető, mint önnön organikus életének alkotója és egyúttal képviselője. E hozzáállásnak köszönhető a felismerés, hogy a fikció alakulása nem tartható a megismeréssel párhuzamos, azzal összejátszó folyamatnak, a narratíva még utólagosan

sem rekonstruálható egységes énképző történet hordozójaként. Sőt, ezen előfeltevés szerint a szubjektum oly módon alávettje annak az időiségnek, melyet elbeszélése színre visz, hogy állapota sohasem magyarázható saját története valamilyen lineárisan leírt összefüggésrendje alapján. Lehetséges, hogy ez az összefüggés valamilyen elvárás szerint olykor harmonikusan bontakozónak látszik, de ettől függetlenül kiderül, a narratíva maga sohasem biztosíthatja a történet és a szereplő, vagy mindkettő és az olvasat harmonikus illeszkedését. Megállapítható, ezen interpretáció, az egymásnak ellentmondó tudástartalmak és a megválaszolhatatlan kérdések sorát kiemelve, ellenszegül még az elbeszélés önreflexív alakzataihoz fűződő illúzióknak is, melyek révén elképzelhető lenne a narratív identitás mozgásának valamilyen felügyelete, s legalább utólagos, ám végleges meghatározása. Dióhéjban még annyit, a jól ismert narratív alakzatok és vizsgálatuk ezzel persze nem veszítik érvényüket, de az integráció érzékelése mellett ezúttal az összeszerkesztő tudásra irányul a kérdés, feltárván az alkotás kognitív és diszkurzív feltételeit. Amikor Arisztotelész *Poétikájára* hivatkozva olyannyiszor megállapítják, hogy egy történetnek eleje, közepe és vége kell hogy legyen, legalább annyiszor kerülik meg a kérdést, hogy mitől, miért és hogyan kerülhet bármi is előre, középre vagy hátra.

A fentiekhez hasonló eredményekkel jellemezhető az exemplum-szerkezet szóba hozása, az előrebocsátott tétel pragmatikai működésének megkérdőjelezése. Maga a fölvetett szempont azon modernség-paradigma miatt is érdekes, mely az értekező modalitást a modern próza alapvonásai közé sorolja, de amelyet Mikszáth művészetéből általában hiányolt a szakirodalom. Pedig a példázatos karakter – minden hagyománya mellett – nyilvánvalóan nem pusztán 19. századi maradvány. A disszertáció teljes joggal emeli ki a problémakörben kezdeményező Karácsony Sándor munkásságát. Tán e fejezetben lenne a helye leginkább egy alaposabb európai irodalmi vagy a korszak magyar irodalmi kontextusára kitekintésnek. Az összehasonlító szempont alkalmazása egyébként szintén – éppen a téma, a felvetések újdonsága miatt – erőltetjesebb lehetne, miként a hazai modernség történeti alakulásrendjéhez viszonyítás is. Olyképp, ahogy mindkettőre a novellakezddést illetően sor kerül (36-37). Nemcsak a szokásos, Dickenstől Csehovig sorolható szerzők említhetők, de a történetírás és az elbeszélés kötődései vagy később az életrajzi esszé kapcsán a már szintén emlegetett Thomas Carlyle hatása sem lényegtelen. Valamint a gyermek-téma esetében sem lennének tanulság nélkül való Petelei, Lovik vagy akár Kosztolányi egyes – természetesen különböző karakterű – novelláinak emlékeztetbe idézése. Elismerve a koncepció szükséges részlegességét, egyes szövegek kiemelésének és mások mellőzésének jogosságát, mégis hiányérzetet kelt a Németh G. Béla hivatkozott tanulmányában „remekműnek” minősített szövegnek, a *Piros harangoknak* a kihagyása, miként nyomatékosabb csatlakozást érdemelne a dolgozat szempontjából sem elhanyagolható

receptiótörténeti fejlemény, mely ugyanitt „a végső feleletekkel adós paralelizmusok” formatanára hívja fel a figyelmet.

A politikai karcolatok műfaja sokáig a Mikszáth-életmű ideológiai megítélése körüli vitákban játszott szerepet, most ez a terület is szerencsésen kikerült az irreleváns szempontok befolyása alól. E szövegek többsége Katánghy Menyhért alakjával kapcsolatosan vált közismertté, a politikai és az irodalmi beszédmód relacionálása az őt szerepeltető regényekben, valamint az *Új Zrinyiaszban* is mellőzhetetlen szerepet játszik. E művekről is szót ejt az értekezés, mintegy rányitván a „diszkurzusszférák” összjátékának tapasztalatára, de a regény-nyelv és a publicisztikai közlés viszonyának beható vizsgálata természetesen még jövőbeli feladat marad. Hogy a karcolatok esetében a politikai szatíra műfajánál is felforgatóbb, magát a politikum szféráját kikezdő beszédmód érvényesül, azt kellőképp bizonyítja megint a vonatkozó narratív stratégiák számba vétele. Meggyőzően mutatván arra, hogy noha ezekben egy első látásra mindentudó elbeszélő irányít, aki azonban felkínálja az aktívabb olvasás lehetőségét is például az elhagyott helyszínek félbehagyott történéseinek olvasói kitalálására, az „üres helyek” kitöltésére. Találó észrevételek sorjáznak a helyszín, az előadás, a látványosság, a nyilvános ceremónia stb. leírásai kapcsán, s éppen e tulajdonságok hívhatják elő az elvárás napjaink azon kutatásainak nyomatékosabb felhasználására, melyek a politikum és az esztétikum kapcsolódási pontjait keresik. Ezúttal a politika és a színház területei kerülhetnének szorosabb, akár kölcsönhatást mutató összefüggésbe, egymással analógnak tekinthető megnyilvánulásaik révén. A színháznak és tudományának a reprezentációtól elfordulást mutató és bizonyító megnyilvánulásai, a performativitás fogalma alá sorolható törekvések akceptálása árnyalhatta volna tovább a kétségtelenül találó, értékes megfigyeléseket.

S hogy pl. az egymást kizáró értelmezések is lehetnek egyaránt valamilyen szempontból igazak, sőt ezen túl még anyagilag is jövedelmezők, arra Mikszáth saját fiatalkori, ellentmondásos politikai-propagandisztikus tevékenysége is példa lehet, ahogy azt szakirodalom már részletezte. Itt jegyezhető meg, hogy az egyébként dicséretesen mértéktartó hivatkozások olykor kissé túlságos szigorral – bár nyilvánvaló tudatossággal – mellőznek néhány korábbi közleményt. A válogatás persze kritika is, valamint támogatandó, ha egy értekezés nem kívánja helyettesíteni a bibliográfiai listák adatait. De a mikszáthi széppróza, kispróza és valamelyest a publicisztika terén megítélésem szerint több hasznosítható – akár kritikával kezelendő – kezdeményezés született a szakirodalmi jegyzékben szereplő tételeknél. Csak egyetlen régebbi példa: Rónay Györgytől nem *A regény és az élet* című könyvét, inkább egyéb, fontosabb, a témához is relevánsabb Mikszáth-tanulmányait tüntetném fel. Egy tágabb merítés akceptálása továbbá azzal a következménnyel járhatna, hogy nagyobb figyelem eshetne a tárgyalt

problémaköröknek az anekdotikus beszédmóddal összevctésére. Ez egyáltalán nem állna távol az exponált kiindulás téziseitől, sőt mindegyiket gazdagíthatná. Az egyetlen komolyabb hiányérzetem a kötet kapcsán az anekdotikus hagyomány (és poétikai forma) alaposabb reflektálásának elmaradása, akár modern karakterének további részletezése, mely hagyományról és annak alakulásáról pedig maga a szerző közölt korábban jelentős felismeréseket. Kiemelte például, hogy e forma elszigetel valamit a történelem folyamatától, mondhatni annak nagy elbeszélésétől, s azt önálló-egyszeri történetté kerekíti. Ennek következtében – ahogy arra szintén rámutatott – az anekdota része egy övező beszélgetésnek, mely a csattanót követően mégis folytatódik, de immár nem abban a szituációban, ahol félbe szakadt. E megfontolások a karcolatok mellett főleg a záró fejezetben, a történelem és a novellák kapcsolatának tárgyalásakor lennének még jól applikálhatók, akár az ismeretelméleti keretből és kételyekből, akár azzal összefüggésben a történeti folytonosság kérdéseiből levezetett jelenségek kapcsán. A karcolatokból kirajzolódik továbbá egy politikai értékrend is, többek között Deák Ferenc, Széll Kálmán, Tisza Kálmán javára, párhuzamosan azzal, ahogy Mikszáth magának az országgyűlési munkának a nyelvezetére is figyelt, fájlalva retorikai színvonalának hanyatlását, egy szónoki tradíció fogyatkozását.

Mikszáth irodalomtörténeti cikkeinek, a Franklin Társulatnál kiadott kötetekhez írt előszavainak a vizsgálata úgyszintén számos újszerű kezdeményezést és értékes meglátást eredményez. Az életrajz mint karrier leírását már ez a fejezet is a történelem ábrázolásának és az irodalmi beszédmódnak napjainkban hangsúlyozott kötődései felől tekinti át. A portrészzerű-esszéisztikus rajzok irodalomtörténeti relevanciája, funkciója, azaz tudománytörténeti elhelyezése gondos kifejtésre kerül, kitérve a sorozat kínálta sajátos közegre, Mikszáth szelektáló hozzáállására, a művek helyett a szerzők személyére – megköltésére – összpontosító figyelmére. Egy bár vázlatos, de mégis markánsabb történeti távlat vagy kontextus kidomborítása ebben az esetben is hasznára lett volna a kifejtésnek, akár csak az idősebb és fiatalabb kortársakig, Gyulai Páltól Schöpflin Aladárig kitekintéssel. Egyet lehet érteni azzal, hogy a bevezetések az irodalommal mint kommunikációs rendszerrel is foglalkoznak, tudatosítják a közönség és a produkció változékony viszonyát, s vizsgálatuk elsősorban ilyen szempontból gazdagíthatja a kanonizációval vagy a portrékkal, azok korszerűségével foglalkozó kutatási előzményeket. Bár tehát a kanonizáció műveletei nem kerülnek külön sorra, maga a tárgyalás mégis óhatatlanul kanonikus vonatkozású, mondhatni a kifejtés megkerülhetetlenül ilyen keretet képez, s benne vagy általa vezeti fel szempontjait: az ellenpontozás retorikáját, a narratív és a figuratív rétegek vizsgálatát, a metaforikát, stb. A dolgozat mindjárt a női szerzők kapcsán védelmébe veszi Wohl Stefánia *Aranyfüst* című regényét, s joggal bírálja felül a vélekedést,

miszerint Mikszáth nagyot tévedett volna a színvonal tekintetében. Az elfeledett irodalmi értékek felfedezésének naív lelkesültségét mellőzve megjegyzendő, itt is kiderül, a Wohl-nővérek tevékenysége az eddigieknél jóval több figyelmet érdemelne, Stefánia nem érdektelen angol nyelvterületen zajló munkálkodásának feltárására nemrégiben akadt vállalkozó.

Igen jól sikerült a fejezetnek az értekező diszkurzus figurativitásáról szóló része, három különböző, egymást nem kizáró magyarázattal szolgálva a Mikszáth-féle beszédmód mibenlétének és hatásának jellemzésére. A monográfus eközben klasszika-filológiai képzettségét is gyümölcsoztette, mellyel a „szépirókra jellemző extremitás” néhány vonását helyezte az európai kultúra retorikus hagyományainak távlatára. S hogy e távlat természetesen nem záródik le Mikszáth munkásságával, azt úgyszintén további kutatások bizonyíthatják. A Kemény Zsigmondról szóló bevezetés tárgyalása pedig különösképp megért volna egy rövid kitekintést a recepció azon sajátosságaira, melyek valamiképp a Mikszáthnál vázolt ellentmondásos tulajdonságokkal adekvátak, vagyis melyek nyomán egyrészt (főleg a nagyközönség felől) alig olvashatónak, másrészt (főleg a szakirodalom felől) kiemelkedőnek mutatkoznak Kemény Zsigmond szövegei.

Ami pedig Mikszáthnak a nemzeti és az idegen viszonyára vonatkozó, egyes kortársi felfogásokra utaló megállapításait illeti, azok az írónál szokásos humoros hangvétel szerint olvashatók, pl. a tízparancsolat retorikájának ismétlésével is ironikusnak tekinthetők. Mikszáth hozzáállását jól fejezik ki az értekezésben helyesen kiemelt, Herczeg Ferencről írott sorok, melyek fölidézése azért is tanulságos, mert egyaránt szembeállíthatók mind korának elfogultságaival, mind pedig a jóval későbbi kritikával, miszerint a *Hét sváb* szerzője rosszul ismerte a magyar nyelvet. Az itt vállalt téma szoros kifejtéséből aligha hiányolható, de akár külön fejezetet kaphatna a Jókai-életrajz tárgyalása, mely mégiscsak Mikszáth legjelentősebb vállalkozása a téren. Maga a *Magyar regényírók képes kiadására* mint sorozatra szintén lehetne szólni valamikor egy bővebb tanulmányt, akár éppen a képi illusztrációk miatt, melyek eléggé különös közegbe helyezik a szövegeket. A bevezetők olykor maguk is reflektálnak a látványra: az írók külalakjának az akkori olvasók számára nyilván nem közömbös leírása – pl. a Toldy István-portré esetében – legalább annyira szól a közölt arcképről mint a személyes emlékekről. Összejátszva Toldy István arcvonásait a mondabeli Toldi – Arany János művel alapján is elképzelhető – kinézetével.

A történelem a novellában című fejezet méltó zárása az értekezésnek, felmutatja annak erőnyeit az igényes forráskezeléstől a történeti diszkurzus ismert, Hayden White nevével jelölt változásának, az értelmezések alternatív sokféleségének és korlátainak reflektálásáig. E téren további árnyalatokkal gazdagodhatna a leírás az újhistorizmus szemléletével összevetés nyomán,

tekintettel az itt is explikált szempontokra, a beszédmódok egymásba áramlására, az ítéletek viszonylagosítására, hatalmi kiszolgáltatottságuk észlelésére, a források, a dokumentumok feltétlen bizonyító erejének a megkérdőjelezésére. Szerencsésen csatlakozik az érvelés továbbá a napjainkban is eleven vitához, az emlékezet és a történelmi tudás viszonyításához, kitérve annak különböző mediális formáira, az ünnepre, a ceremóniákra, a muzealizásra.

Külön örömdetes a *Szétbontott krónikák* című, már-már provokatíven modern felfogást nyújtó írás kiemelése. Egy álomjelenetről van szó, melyben Anonymus, Kézai Simon és mások szembesülnek a számukra váratlan jövővel, melyet a narrátor eléjük tár, vállalkozván műveik korszerű átírására. Olyan megoldást adva ezzel a játékos anakronizmus dilemmáira, mely az előre láthatatlan évszázadok, a kiszámíthatatlan jövő tanulságaira épül. Ezért sem lett volna fölösleges, sőt a kifejtés e pontján még kínálkozott is a megközelítés, mely a Reinhart Koselleck-féle kettősségből, a tapasztalás és várakozás megkülönböztetéséből indulna ki. A modern történelmi tudatnak az időbeliség e folyvást változó és egyszeri viszonylataiból végbemenő formálódása továbbá az anekdotizmus említett vonásaival (mint egy tapasztalás ismétlésével és jövőre irányulásának mozzanatos, beszédbe ágyazott eseményével) is korrelál valamelyest. De kétségtelen, az értekezés határozottan számot vet a múlt és a jelen lineáris szakaszolásának, pozitivista megkülönböztetésének tarthatatlanságával, kidomborítja a fantázia szerepét, az alternatív magyarázatok versenyét, a régi jogesetek vonatkozó tanulságait, sokoldalúan fejti ki kapcsolatuk értelmezésének körforgásos mozgását (206), a hermeneutikai kör fogalmával jellemezhető interpretáció közelségében tudatosítva a történelem teremtettségét és teremtetőerejét. A konklúzió szerint ily módon működik és hat a nemzeti történelem, s ennek a hasznát avagy a kárát megfogalmazó reflexió – tehető hozzá – éppúgy a saját idejének kiszolgáltatva nélkülözi az abszolút értékelésre képes ítélőerőt, mint ahogy annak szubjektuma nélkülözi a fentebb látott módon a megismerés öntudatának és performatív gyakorlatának összhangját. A posztmodern látásmód megkerülhetetlen, többször is nyomatékossított érvényesítése továbbá különös haszonnal térhetne ki az ezredforduló magyar prózairodalmára, annak a történelem és történetképzés hasonló dilemmáival szembenező elbeszéléstechnikájára. Ezen összvetés akkor is az interpretáció hatékonyságának javára válna, ha tudvalevőleg Mikszáth művészetének nem elsősorban az itt tárgyalt alkotásai emelhetők ki hatástörténetileg, miként többnyire nem rájuk hivatkozik a kortárs szépprózai alkotások kritikai fogadtatása sem, hanem egyéb művekre, elősorban regényekre.

De nyilvánvalóan minden értekezés szükségképp korlátok közé kényszerül, s nem teljesítheti a bírálati kívánságlisták számos pontját, miként az akár indokolt elvárások teljességét sem. A fentiek nyomán kijelenthető, Hajdu Péter monográfiája összességében igen színvonalas,

korszerű szakmai apparátussal vértezett, széleskörű ismereteken és hiteles adatokon alapuló, a tudományos diszkurzusokhoz lényeges pontokon csatlakozó munka. Jelentős előrelépés szerzőjének szakmai pályáján az előző fokozat megszerzése után, valamint értékes hozzájárulás a modernizálódó magyar prózairodalom egyik klasszikusának recepciótörténetéhez. Tisztelettel javaslom mind nyilvános vitára bocsátását, mind pedig elfogadását az MTA doktora cím adományozásához.

Érd, 2012. október 27.

Dr. Eisemann György
az MTA doktora, egyetemi tanár